

LUDNOŚĆ WIEJSKA I ROLNICTWO W GOSPODARCE RYNKOWEJ – WYBRANE ASPEKTY

Zenon Królikowski
Akademia Rolnicza w Szczecinie

Streszczenie. Dla ludności wiejskiej rolnictwo zawsze stanowiło podstawę egzystencji. Obecnie sytuacja ta ulega zmianie. W okresie 1988–2002 o połowę spadł odsetek wiejskich gospodarstw domowych utrzymujących się z pracy we własnym gospodarstwie rolnym. Udział rolnictwa w tworzeniu produktu krajowego brutto zmniejszył się o 10,4 punktów procentowych do 2,7%. Zbiory i produkcja większości płodów rolnych spadły znacznie w stosunku do okresu 1989–1991, podczas gdy w świecie zbiory i produkcja rolnicza rosła. Zaprezentowana w artykule analiza statystyczna potwierdza tezę o zmniejszaniu się znaczenia rolnictwa dla ludności wiejskiej i w rozwoju obszarów wiejskich. Prace nad stworzeniem nowej, dostosowanej do naszego członkostwa w Unii polityki rolnej powinny być kontynuowane. Rozwój gospodarczy sfery pozarolniczej ma znaczenie zasadnicze, bowiem ludziom żyjącym na wsi potrzebne jest każde zarobkowe źródło utrzymania.

Słowa kluczowe: ludność wiejska, źródła utrzymania, rolnictwo

WSTĘP

Ludność wiejska, problematyka obszarów wiejskich i miejsce rolnictwa w strukturze ekonomicznej kraju zawsze były znaczącymi kwestiami, lecz wraz z upływem czasu i zmianami w sytuacji gospodarczej i politycznej zmieniała się ich ranga [Woś 2003]. W gospodarce centralnie planowanej miejsce rolnictwa w hierarchii ważności działań gospodarki wyznaczała jego zdolność zaspokojenia nieograniczonego, jak się wydawało, popytu na produkty rolne. Dzisiaj jest inaczej, rolnictwo znajduje się w orbicie zainteresowania strategów gospodarczych ze względu na to m.in., że daje utrzymanie wciąż licznej, jak na nasze krajowe warunki, grupie ludności wiejskiej. Ekonomisci mają świadomość zmniejszania się, wraz z upływem czasu, zatrudnienia w rolnictwie. Wzrost konkurencji międzynarodowej na rynku produktów rolnych prowadzi do relatywnego zmniejszania się dochodów ludzi zaangażowanych w produkcję rolniczą. Niestety,

---

Adres do korespondencji – Corresponding author: Zenon Królikowski, Akademia Rolnicza w Szczecinie, Wydział Ekonomiki i Organizacji Gospodarki Żywnościowej, Katedra Polityki Gospodarczej i Rynku, ul. Żołnierska 47, 71-210 Szczecin, e-mail: zkrolikowski@e-ar.pl

niska jest świadomość tego faktu, a właściwie jego następstw ekonomicznych, w tym dochodowych, dla pracujących w tej sferze zmieniającej się gospodarki. Społeczność tego nie dostrzega, a władza nie potrafi o tym mówić i przeciwdziałać negatywnym następstwom. Ludzie na ogół nie widzą związku między rosnącymi problemami ze zbytem produktów rolniczych, poziomem ich cen i dochodów ze sprzedaży produktów rolniczych a konkurencją, także międzynarodową, oraz efektywnością i wydajnością produkcji. Obszary wiejskie Polski nie są, jak do tej pory, postrzegane jako środowisko innych zasobów, poza siłą roboczą o niskich kwalifikacjach. Konkurencyjny dla rolnictwa może być produkt turystyczny, przy wykorzystaniu którego ludność wiejska może znaleźć źródło utrzymania. Krainy geograficzne i różne regiony Polski, a właściwie wszystkie, są piękne krajobrazowo, a ich urok opiewany jest w dziełach literackich. Są one odwiedzane przez coraz liczniejszą grupę turystów z kraju i zagranicy. Pracuje przy ich obsłudze więcej ludzi niż dawniej, lecz mimo to miejsc pracy tego rodzaju jest stanowczo zbyt mało. Nie widać też przesłanek, na podstawie których możemy stwierdzić, że w perspektywie kilku lat sytuacja może zmienić się na korzyść. Turystyka wydaje się realną możliwością wykorzystania, przynajmniej w części, zasobów obszarów wiejskich. Ludność wiejska jest najważniejszym elementem przedmiotowej kwestii (czyli rolnictwa i obszarów wiejskich). W okresie 1988–2002 zmniejszyła się o 84 tys. (z 14 704 tys. w 1988 r. do 14 620 tys. w 2002 r.) i stanowi 38,2% ludności Polski. Zatem problemy ludności wiejskiej dotyczą prawie 40% ludności kraju. Są one spowodowane następstwem niskich kwalifikacji i słabej pozycji ekonomicznej ludności wiejskiej (rosnąca konkurencja, mała mobilność potencjału produkcyjnego, ziemi i innych czynników produkcji).

MATERIAL I METODY BADAŃ

Zakres opracowania stanowi analiza procesów i zjawisk gospodarczych w okresie ostatnich kilkunastu lat, tj. 1988–2000. Charakterystyka obejmuje: grupy pracujących w działach i sekcjach gospodarki, zmiany sytuacji demograficznej ludności wiejskiej i w strukturze źródeł jej utrzymania oraz udział poszczególnych działów i sekcji gospodarki w tworzeniu produktu krajowego brutto.

Jednym z warunków poznania problemów demograficznych i aspektów ekonomicznych charakteryzujących poszczególne kategorie ludności jest dysponowanie bogatym (odpowiednio licznym i reprezentatywnym) materiałem statystycznym. Podstawową metodą gromadzenia informacji o ludności jest spis powszechny. W okresach między spisami powszechnymi informacji dostarcza ewidencja bieżąca stanu ludności, ewidencja ruchu naturalnego ludności, ewidencja ruchu wędrownego oraz specjalne, reprezentatywne badania ankietowe [Holzer 2003]. Wśród cech społeczno-zawodowych uwzględnianych w powszechnych spisach ludności Polski na uwagę zasługuje pytanie o główne (i dodatkowe) źródło utrzymania – kwestia podjęta w badaniach od 1970 roku. Jest to zagadnienie istotne w kontekście danych w tabeli 1, wskazujących na pracujących w rolnictwie w 2002 roku. Według ostatniego spisu powszechnego, liczba pracujących w rolnictwie to 2109 tys., natomiast 4229,4 tys. osób to liczba pracujących oszacowana na podstawie powszechnego spisu rolnego w 1996 roku. Dane różnią się, gdyż w spisie

2002 r. znacznie mniejsza liczba osób zadeklarowała pracę w swoim gospodarstwie rolnym, a także do pracujących w gospodarstwach indywidualnych w rolnictwie nie zaliczono osób pracujących:

- w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych powyżej 1 ha produkujących wyłącznie na własne potrzeby,
- w gospodarstwach o powierzchni użytków rolnych do 1,0 ha (łącznie z indywidualnymi właścicielami zwierząt gospodarskich nieposiadającymi użytków rolnych) produkujących wyłącznie lub głównie na własne potrzeby.

Czynności konstruowania hipotez badawczych oparto na zgromadzonym materiale statystycznym, formułowanie uogólnień i ich uzasadnianie przeprowadzono stosując metody indukcyjne i dedukcyjne.

LUDNOŚĆ I MIEJSCA PRACY

W okresie między spisami powszechnymi w 1988 roku i 2002 roku dokonała się fundamentalna zmiana systemu ekonomicznego w następstwie zmian politycznych w Polsce. Liberalizacja gospodarstwa polegała m.in. na otwarciu naszego rynku na produkty zagraniczne. Dla rolnictwa był to okres trudny ze względu na utratę tradycyjnych rynków zbytu. W konsekwencji zachodzących procesów restrukturyzacji przemysłu i gospodarki finansowej rosło bezrobocie w sferze pozarolniczej oraz spadły dochody ludności rolniczej, m.in. jako skutek pozostawienia na rynku wewnętrznym prawie całego wolumenu produkcji rolniczej. Utratę dochodów z produkcji rolniczej w coraz mniejszym stopniu udawało się kompensować dochodami z pracy w sferze pozarolniczej. Tracili bowiem pracę członkowie rodzin rolników, a także ludzie, którzy obok pracy „etatowej” prowadzili gospodarstwa rolne jako zajęcie dodatkowe.

Proces rynkowej restrukturyzacji gospodarki kraju zmienił strukturę zatrudnienia. Poznanie zmian w strukturze źródeł utrzymania ludności wiejskiej w okresie wprowadzania modelu gospodarki rynkowej jest celem niniejszego artykułu. Restrukturyzacja przemysłu ciężkiego, w którym było ogromne zatrudnienie, doprowadziła do zwolnień pracowników, w tym mieszkańców wsi, oraz powrotu na wieś ludzi, którzy przedtem zamierzali osiedlić się w mieście. Poza tym, rzeszę ludzi niemających pracy i chęci do pracy na roli powiększają nowe roczniki młodzieży wiejskiej wkraczającej w wiek dorosłości oraz ludzie starsi, uzyskujący status emeryta lub rencisty.

Tabela 1a. Ludność Polski oraz mieszkańcy wsi w latach 1988–2002
Table 1a. Population of Poland and rural areas population in 1988–2002

Wyszczególnienie/Specification	1988		2002	
	tysiące/thousands	%	tysiące/thousands	%
Ogółem/Total	37879	100,0	38230	100,0
Mieszkańcy wsi Rural areas population	14704	38,8	14620	38,2

Źródło: Rocznik Statystyczny RP 1991 i 2003.
Source: Statistical Yearbook of Poland 1991 and 2003.

Tabela 1b. Ludność mieszkająca wsi w latach 1988–2002
 Table 1b. Rural areas population in 1988–2002

Wyszczególnienie/Specification	1990	1995	2000	2002
	tysiące/thousands			
Ludność w wieku produkcyjnym Population of working age	7894	8092	8473	8551
Ludność w wieku przedprodukcyjnym Population of pre-working age	4492	4372	3998	3815
Ludność w wieku poprodukcyjnym Population of post-working age	2183	2269	2297	2282

Źródło: Rocznik Statystyczny RP 1991 i 2003.
 Source: Statistical Yearbook of Poland 1991 and 2003.

Z danych w tabeli 1 wynika, iż w analizowanym okresie nastąpił wzrost ludności wsi w wieku produkcyjnym o 657 tys. i w wieku poprodukcyjnym o 99 tys. Tak oto w okresie intensywnej restrukturyzacji gospodarki, skutkującej znacznym zmniejszeniem liczby miejsc pracy w sferze pozarolniczej, zwiększyła się populacja ludzi bez pracy, a często bez pomysłu i bez woli przeprowadzenia jakichkolwiek zmian w swoim życiu.

Problemy rolnictwa i gospodarki kraju w najbardziej widoczny i odczuwalny dla społeczeństwa sposób znajdują swoje odzwierciedlenie w rozmiarach grupy pracujących. Dane zawarte w tabeli 2 charakteryzują kierunki zmian makroekonomicznych w gospodarce kraju. Zauważalnie spada zapotrzebowanie na pracowników w takich branżach, jak przemysł, budownictwo i edukacja. Zwiększyła się zbiorowość pracujących w handlu, pośrednictwie finansowym i obsłudze nieruchomości.

Tabela 2a. Pracujący w wybranych sekcjach i działach gospodarki w latach 1990–2002 (w tys.)
 Table 2a. Employees in selected sections and divisions of economy in 1990–2002 (thousands)

Wyszczególnienie/Specification	1990	1995	2000	2001	2002
I	2	3	4	5	6
Ogółem Total	16511,4	15485,7	15488,8	14995,6	14923,7 12803,3
Rolnictwo Agriculture	4424,9	4125,3	4245,9	4236,6	4229,4 2109,0
Przemysł/Industry	4619,9	3728,8	3134,4	2963,6	2887,9
Budownictwo/Construction	1242,7	827,4	814,6	737,1	676,1
Handel i naprawy/Trade and repair	1388,5	1903,1	2074,6	1969,2	1998,0
Hotele i restauracje/Hotels and restaurants	112,7	185,9	225,7	217,2	210,9
Transport, gosp. magazynowa i łączność Transport, storage and communication	810,3	838,1	779,3	714,4	724,7
Pośrednictwo finansowe Financial intermediation	181,3	268,2	298,6	286,6	290,0
Obsługa nieruchomości firm; nauka Real estate, renting and bussines activities	295,2	554,3	822,6	842,2	897,1
Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpie. społeczne i zdrowotne Public administration and defence; compulsory social security	259,7	737,9	822,2	850,7	838,8

Tabela 2a cd./Table 2a continued

1	2	3	4	5	6
Edukacja/Education	1100,6	896,4	902,8	907,9	894,6
Ochrona zdrowia i opieka społeczna Health and social work	901,3	1003,4	908,2	869,0	851,7
Pozostała działalność usługowa, komunalna, społeczna Other community, social and personal service activities	427,4	335,1	390,9	341,0	365,6

Źródło: Rocznik Statystyczny RP 1991, s. 41–46; 2003, s. 148–149.

Source: Statistical Yearbook of Poland 1991, p. 41–46; 2003, p. 148–149.

Tabela 2b. Struktura pracujących w wybranych sekcjach i działach gospodarki w latach 1990–2002 (w procentach)

Table 2b. Structure of employees in selected sections and divisions in 1990–2002 (in percent)

Wyszczególnienie/Specification	1990	1995	2000	2001	2002
Ogółem (w tys.) Total (in thous.)	16511,4	15485,7	15488,8	14995,6	14923,7 12803,3
Rolnictwo/Agriculture	26,8	26,7	27,4	28,2	28,3/16,5
Przemysł/Industry	28,0	24,1	20,2	19,8	19,3/22,5
Budownictwo/Construction	7,5	5,3	5,2	4,9	4,5/5,3
Handel i naprawy/Trade and repair	8,4	12,3	13,4	13,1	13,4/15,6
Hotele i restauracje/Hotels and restaurants	0,7	1,2	1,4	1,4	1,4/1,6
Transport, gosp. magazynowa i łączność Transport, storage and communication	4,9	5,4	5,0	4,8	4,8/5,7
Pośrednictwo finansowe Financial intermediation	1,1	1,7	1,9	1,9	1,9/2,3
Obsługa nieruchomości firm; nauka Real estate, renting and bussines activities	1,8	3,6	5,3	5,6	6,0/7,0
Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne Public administration and defence; compulsory social security	1,6	4,8	5,3	5,7	5,6/6,5
Edukacja/Education	6,7	5,8	5,8	6,0	6,0/7,0
Ochrona zdrowia i opieka społeczna Health and social work	5,4	6,5	5,9	5,8	5,7/6,6
Pozostała działalność usługowa, komunalna, społeczna Other community, social and personal service activities	2,6	2,2	2,5	2,3	2,4/2,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Roczników Statystycznych RP: 1991, s. 41–46; 2003, s. 148–149.

Source: Author's own elaboration based on Statistical Yearbooks of Poland: 1991, p. 41–46; 2003, p. 148–149.

Czy zmiany w strukturze pracujących w gospodarce kraju uwidocznione w tabelach 2a i 2b odpowiadają oczekiwaniom społecznym rozwoju nowoczesnych dziedzin gospodarki? Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na tak postawione pytanie. Trzykrotny (z 295,2 tys. do 897,1 tys.) wzrost populacji pracujących w sekcji obsługa nieruchomości firm i nauka w okresie 1990–2002 można przyjąć jako argument potwierdzający

powyższą tezę. Jednak cytowany fakt może stanowić tylko „małą” przesłankę postawionej tezy, bo w znacznej mierze może to być efekt zmian w klasyfikacji rodzajowej pracujących.

EFEKTY GOSPODAROWANIA W ROLNICTWIE

Dane o strukturze pracujących w gospodarce kraju, rozpatrywane w kontekście udziału poszczególnych gałęzi i sekcji w tworzeniu produktu krajowego brutto, bardziej przybliżają nas do odpowiedzi na przedmiotowe pytanie: czy rolnictwo rynkowe w Polsce może być nadzieją ludności wiejskiej?

Udział przemysłu w tworzeniu produktu krajowego brutto zmniejszył się w latach 1990–2002 z 46,1% do 20,9% (tab. 3) przy spadku zatrudnienia o 48,5 punktów procentowych. W budownictwie w 2002 roku pracowała prawie połowa stanu z 1990 roku (spadek liczby pracujących o 45,6 punktów procentowych). Ta zbiorowość wypracowała mniejszy udział (5,7%) produktu krajowego brutto niż w 1990 roku (8,7%). Zwiększył się udział handlu w tworzeniu wartości dodanej gospodarki i PKB z 14,8% do 18,6%; wzrosła też liczba pracujących z 1388,5 tys. w 1990 roku do 1998,0 tys. w 2002 roku (o 43,9%). Transport, gospodarka magazynowa i łączność także zwiększyły swój udział w tworzeniu produktu krajowego (z 4,9% do 6,9%), przy równoczesnym (ok. 10%) spadku liczby pracujących.

Tabela 3. Wartość dodana brutto (produkt krajowy brutto) w wybranych działach i sekcjach
Table 3. Gross value added (Gross domestic product) in selected sections and divisions

Wyszczególnienie/Specification	1990	1995	2000	2001	2002
	w procentach ogółem				
Rolnictwo/Agriculture	7,1	6,0	3,1	3,3	2,7
Przemysł/Industry	46,1	27,6	22,4	21,1	20,9
Budownictwo/Construction	8,7	6,3	7,2	6,4	5,7
Handel i naprawy/Trade and repair	14,8	17,4	17,8	17,9	18,6
Hotele i restauracje/Hotels and restaurants		0,8	1,1	1,1	1,1
Transport, gosp. magazynowa i łączność Transport, storage and communication	4,9	5,7	6,0	6,4	6,9
Pośrednictwo finansowe/Financial intermediation		0,9	2,0	1,8	1,4
Obsługa nieruchomości firm; nauka Real estate, renting and business activities		7,1	10,8	11,6	11,9
Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe ubezpieczenia społeczne i zdrowotne Public administration and defence; compulsory social security	sfera poza produkcją materialną 14,3	4,8	5,8	6,0	6,1
Edukacja/Education		3,5	4,1	4,5	4,5
Ochrona zdrowia i opieka społeczna Health and social work		3,6	3,6	3,6	3,6
Pozostała działalność usługowa, komunalna, społeczna i indywidualna Other community, social and personal service activities	1,6	3,4	3,6	3,8	4,0

Źródło: Rocznik Statystyczny RP 1991, s. 118; 2000, s. 531; 2002, s. 554; 2003, s. 584.

Source: Statistical Yearbook of Poland 1991, p. 118; 2000, p. 531; 2002, p. 554; 2003, p. 584.

Na tle wyraźnie zarysowanych procesów zmian strukturalnych w różnych dziedzinach gospodarki mało jednoznacznie jawi się obraz zmian w rolnictwie. Udział rolnictwa w PKB spadł z 7,1% do około 3% (3,3% w 2001 r. i 2,7% w 2002 r.). Fakt ten ma duże znaczenie, szczególnie po uwzględnieniu liczby pracujących w rolnictwie. Zbyt duża populacja pracujących w gospodarce rolnej wypracowuje niski PKB. Zwiększającej się liczbie osób bez pracy z powodu zmian strukturalnych w przemyśle towarzyszył proces zmniejszania się intensywności produkcji rolniczej. Spadały plony, zbiory, nakłady, wzrastał areal odlogów (wg spisu rolnego w 2002 r. powierzchnia odlogów i ugorów wynosiła 2,3 mln ha, tj. 17,6% gruntów ornych). Przytoczone liczby ukazują także fakt, że więcej na wsi jest ludzi bez konkretnego, pożytecznego zajęcia. Wieloletni, prawie uswięcony tradycją, rytm obowiązków codziennych, tygodniowych oraz związanych z porami roku (konkretniej: sezonami agrotechnicznymi) uległ rozregulowaniu lub nawet przestał istnieć. Produkuje się mniej mleka, buraków cukrowych i wielu innych produktów rolniczych, jednocześnie więcej jest potencjalnie ludzi do pracy, więcej maszyn i ciągników. Jest to nowa sytuacja dla ludności wiejskiej. Ludzie mają więcej czasu dla siebie, ale muszą nauczyć się żyć inaczej. Nie mają jednak wzorów, upadają instytucje i autorytety. Kontestacja cen skupu produktów rolnych, systemu podatkowego, zasad działania ubezpieczeń społecznych i innych rozwiązań z zakresu polityki gospodarczej państwa stała się formą aktywności części rolników, substytutem aktywności zawodowej i obywatelskiej.

Tabela 4. Światowe zbiory i produkcja plodów rolnych w latach 1989/1991–2001

Table 4. The world crop production and yields in 1989/1991–2001

Wyszczególnienie/Specification	Świat			Polska	
	1989/1991	2001	2001 1989/1991	na 1 mieszkańca	2001 1989/1991
	tys. ton	tys. ton	zmiana %	kg	zmiana %
Zboża/Cereals	1903795	2086123	109,6	340,0	97,7
Ziemniaki/Patatoes	266082	308195	115,8	50,0	58,3
Buraki cukrowe/Sugar beets	302612	248247	82,0	40,5	80,2
Trzcina cukrowa/Sugar grain	1053655	1249054	118,2	204	–
Rzepak/Rape	25006	35688	142,7	5,8	83,2
Soja/Oil-bearing	106335	171847	161,6	28,0	–
Cebula/Onions	29203	46060	157,7	7,5	109,8
Pomidory/Tomatoes	75409	98622	130,8	16,1	78,7
Jablka/Apples	40097	50246	125,3	10,3	223 (133*)
Winogrona/Grapes	58272	64289	110,3	10,5	–
Zwierzęta gospodarskie (w tys. sztuk i zmiana w %)/Farm animals					
Bydło/Cattle	1293616	1351792	104,5	–	58,1
Trzoda chlewna/Pigs	857538	922929	107,6	–	85,2
Owce/Sheep	1056184	1195303	88,4	–	8,7
Sztuki duże/Large heads	1305749	1356033	103,8	–	64,0
Produkcja i połowy (tys. ton, zmiana w %; kg)/Production and deep-seafishing					
Mięso z uboju/Meat from slaughter	179019	237526	132,7	38,7	97,9
Mleko krowie/Milk production	474998	493828	104,0	80,5	76,4
Jaj/Egg	35384	52822	149,3	8,6	109,5
Morskie i słodkowodne Sea fish and freshwater fish	94849	85553	110,9	15,7	50,7

*zbiory w 2000 roku w relacji do zbiorów 1989/1991

*crops in 2000 in relation to crops in 1989/1991

Źródło: Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2003, s. 219–296 i obliczenia własne.

Source: Yearbook of International Statistics 2003, p. 219–29 and author's own calculations.

Zbiory ziemiopłodów w Polsce w 2001 roku, w stosunku do zbiorów z okresu 1989/1991 były wyraźnie mniejsze. Spadek, wyrażony w punktach procentowych, był następujący: zbóż o 2,7; ziemniaków o 41,7; buraków cukrowych o 19,8; rzepaku o 16,8 i pomidorów o 21,3. W okresie transformacji gospodarki rynkowej wzrosły zbiory cebuli o 9,8% i jabłek o kilkadziesiąt punktów procentowych (o 133% w 2001 r. i 33% w 2000 r. – duże wahania zbiorów) oraz zwiększyła się produkcja jaj o 9,5%. W analizowanym okresie spadła produkcja mięsa z uboju o 2,1% i mleka o 23,6%. Stado bydła w 2001 roku było mniejsze o 41,9%, trzody chlewnej o 14,8%, a zwierząt gospodarskich w przeliczeniu na sztuki duże o 36%. Przedstawiona analiza wskazuje na spadek intensywności produkcji rolniczej w Polsce, który dokonał się na tle wzrostu światowych zbiorów i produkcji wymienionych wyżej asortymentów w granicach od 3,8% (zwierząt gospodarskich) do 57,7% (cebula) i 42,7% (rzepak). W świecie zmniejszyły się globalne zbiory buraków cukrowych o 18% i stado owiec o 11,6% (tab. 4). Na tym tle istota problemu polskiego rolnictwa jest zauważalna.

ŹRÓDŁA UTRZYMANIA LUDNOŚCI WIEJSKIEJ

W kontekście zarysowanych zmian sytuacji demograficznej na wsi i produktywności rolnictwa inaczej należy widzieć zagadnienie źródeł utrzymania ludności wiejskiej. Kwestia miejsc pracy w rolnictwie, czyli źródeł dochodów, źródeł utrzymania dla ludności wsi, jest dzisiaj sprawą pierwszorzędnej wagi. Postępujący proces koncentracji kapitału, mocy produkcyjnych i potencjału badawczego, a także integracja branżowa i międzynarodowa skutkująca globalizacją procesów produkcyjno-dystrybucyjnych prowadzą do wzrostu wydajności pracy, większej zyskowności inwestycji kapitałowych, ale również przenoszenia miejsc pracy do krajów o niższych kosztach produkcji. W obliczu narastającej presji konkurencyjnej producentów żywności krajów Europy Środkowo-Wschodniej, UE, USA, państw Ameryki Południowej, Chin i innych krajów Dalekiego Wschodu światowe ceny produktów rolnych spadają, zniechęcając producentów krajowych do angażowania się w produkcję rolną. Rolnictwo staje się mniej atrakcyjnym źródłem dochodów dla ludności wiejskiej, nie traci jednak swojego znaczenia jako niezbędne źródło utrzymania – w mniejszym lub większym stopniu – główne lub dodatkowe.

Statystycznego grupowania gospodarstw domowych w Polsce wg odrębnych grup społeczno-ekonomicznych dokonuje się na podstawie głównego i dodatkowego źródła utrzymania osób tworzących gospodarstwo domowe. Gospodarstwa domowe na wsi (4373,5 tys. w 2002 r.) zaklasyfikowano do następujących grup społeczno-ekonomicznych [Ludność... 2003]:

- pracowników – 1255,5 tys., co stanowi 28,7% ogółu gospodarstw domowych na wsi,
- pracowników użytkujących gospodarstwo rolne (działkę rolną) – 326,7 tys., co stanowi 7,5%,
- rolników – 537,6 tys. (12,4%),
- pracujących na własny rachunek – 212,9 tys. (4,9%),
- emerytów – 1065,4 tys. (24,4%),
- rencistów – 659,0 tys. (15,1%).

Okolo 5,1% gospodarstw domowych na wsi utrzymuje się z innych, niezarobkowych źródeł, z dochodów z własności (0,1%) i pozostałych (2%). W okresie 1998–2002 zmniejszyła się liczba gospodarstw domowych rolników i pracowników użytkujących gospodarstwo rolne.

Praca we własnym gospodarstwie rolnym jest obecnie głównym źródłem utrzymania dla 14,3% gospodarstw domowych (tab. 5), co odpowiada to zbiorowości okolo 2088 tys. osób. Z dochodów z pracy w sektorze publicznym utrzymuje się 15,6% gospodarstw domowych, co odpowiada populacji prawie 2279 tys. osób żyjących w środowisku wiejskim. Trzecią, bardzo znaczącą grupę gospodarstw domowych, a więc i ludności wiejskiej, stanowią ci, którzy utrzymują się z pracy w sektorze prywatnym poza swoim gospodarstwem rolnym. Jest to zbiorowość 1032,1 tys. gospodarstw domowych na wsi, czyli okolo 3447 tys. osób. Tak prezentuje się struktura źródeł utrzymania ludności wiejskiej w świetle wyników ostatnich dwóch spisów powszechnych.

Tabela 5. Gospodarstwa domowe według głównego źródła utrzymania w latach 1988 i 2002
Tabela 5. Households by predominate source of maintenance in 1988 and 2002

Wyszczególnienie Specification	Ogółem Total	Główne źródło utrzymania gospodarstwa domowego predominate source of maintenance of household				
		w tym dochody/of which income				
		z pracy from work		z niezarobkowych źródeł non-earned sources		
		w sektorze publicznym in public sector	razem total	w tym: w swoim gospodarstwie rolnym of which income from a private farm in agriculture	razem total	w tym: z emerytur i rent of which retirement pay and pensions
	w tys. zł in thous. zł		w odsetkach/in percent			
Ogółem/Total						
1988	11970,6	55,0	17,9	12,1	27,1	26,2
2002	13337,0	19,5	32,1	4,9	43,0	37,6
Wieś						
1988	4106,3	40,0	36,6	33,3	23,4	22,7
2002	4373,5	15,6	37,9	14,3	44,5	41,2

Źródło: Ludność... 2003.

Source: Population... 2003.

Wnioski z tego najdoskonalszego opisu rzeczywistości są następujące: rolnictwo będące źródłem dochodów dla 14,3% gospodarstw domowych na wsi nie jest oznaką jakiegos szczególnego opóźnienia przemian strukturalnych czy cywilizacyjnych na wsi. Wydaje się, że warunki ekonomiczne pracy w rolnictwie, uzyskiwane ceny za płody rolne i w efekcie dochody rolników wyznaczają ludności wiejskiej kierunek zmian zawodowych, cywilizacyjnych i innych. Okoliczności sugerują konieczność ograniczenia grupy ludności żyjącej z pracy w rolnictwie. Fakt utrzymywania się 23,6% gospodarstw domowych wsi z pracy w sektorze prywatnym, poza swoim gospodarstwem rolnym, wskazuje, że warto tej formie aktywności zawodowej społeczności wiejskiej

lepiej się przyglądać i w miarę możliwości organizacyjno-ekonomicznych państwa promować jej rozwój. W 1988 roku zbiorowość ta składała się z 3,3% gospodarstw domowych a w 2002 r. już z 23,6%, co wskazuje na konieczność wspierania tego trendu w polityce rozwoju wsi i rolnictwa.

PODSUMOWANIE

W okresie 1988–2002 w Polsce zwiększyła się populacja ludności wiejskiej w wieku produkcyjnym o 756 tys. i o 99 tys. w wieku poprodukcyjnym. Restrukturyzacja gospodarki kraju skutkowałą zmniejszeniem się liczby miejsc pracy o około 1,6 mln.

Liczba pracujących w rolnictwie, według deklaracji mieszkańców wsi, istotnie nie zmniejszyła się od początku okresu zmian strukturalnych. Liczba produkujących na rynek w grupie gospodarstw o powierzchni powyżej 1 ha jest mniejsza o 2,1 mln osób.

Udział rolnictwa w tworzeniu produktu krajowego brutto spadł w badanym okresie o ponad połowę wartości z roku wyjściowego (z 7,1% w 1990 r. do 2,7% w 2002 r.).

Rozmiary zbiorów i produkcji płodów rolnych w Polsce w okresie gospodarki rynkowej znacząco się zmniejszyły. Miało to konsekwencje w strukturze dochodów. Obecnie już tylko dla 14,3% gospodarstw domowych na wsi rolnictwo jest głównym źródłem utrzymania. Jest to spadek prawie o połowę w stosunku do 1988 roku. W badanym okresie podwoił się odsetek gospodarstw domowych na wsi, dla których głównym źródłem dochodów były wpływy z rent i emerytur.

Poszukiwanie dodatkowych źródeł dochodów ludności wiejskiej, doskonalenie dotychczasowych i tworzenie nowych form aktywizacji dochodowej ludzi ze wsi to problemy, których wola rozwiązania powinna koncentrować uwagę władz, polityków i analityków.

PIŚMIENNICTWO

- Holzer J.Z., 2003. Demografia. PWE, Warszawa.
Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna, 2003. GUS, Warszawa.
Rocznik Statystyki Międzynarodowej 2003. GUS, Warszawa.
Rocznik Statystyczny RP 2003, 2002, 2000, 1991. GUS, Warszawa.
Woś A., 2003. Przekształcenia strukturalne rolnictwa w dobie integracji europejskiej. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej, 4.

THE RURAL AREAS POPULATION AND AGRICULTURE IN MARKET ECONOMY – SELECTED ASPECTS

Abstract. The agriculture has ever determined the basic of existence for rural population. Nowadays situation is different. In period 1988–2002 the percent of farms provide for work in their own farms decrease, the participation of agriculture in creating national product decrease to 2.7% and the crops and the production most of agriculture products decrease in the relation to the period 1988–1991, when the crops and the production of

agriculture products increase in the world range. The article shows the analysis of statistical data which confirm the thesis about increasing meaning of agriculture for the rural population existence and rural areas development. They present the necessity to formulate economics policy directed to rural areas population. Proceedings of creating new, adapted to our participation in UE, agriculture policy seems to have fundamental meaning. The agriculture population needs every kind of earning source of incomes.

Key words: population of rural areas, source of maintenance, agriculture

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 10.12.2004